

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet Szczeciński
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY
Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krystyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIwersyteckiej we Wrocławiu ze szczególnym uwzględnieniem 7-tomowej kolekcji Machnizkich	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu WROCŁAWSKIEGO	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM</i> <i>ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ..	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’S <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krystyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCŁAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCŁAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

Krystyna Szykuła

Wrocław

ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ WE WROCŁAWIU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM 7-TOMOWEJ KOLEKCJI MACHNIZKICH¹

Kolekcjonerstwo wszelkiego rodzaju bibliofilów ma już głęboko zakorzenioną tradycję, można się nawet pokusić na stwierdzenie, że datuje się ono od czasów rozpowszechnienia papieru. Wynika to prawdopodobnie z naturalnej skłonności człowieka do gromadzenia wszelkich ulubionych rzeczy. Stąd i mapy, jako niezwykle ciekawe obiekty, miały swoich pasjonatów już od najwcześniejszych czasów.

Atlasy sztuczne, jak sama nazwa wskazuje, są sztucznym wytworem działalności kolekcjonerów, tj. miłośników map, którzy zbierali je często przez większą część życia, a potem sami je oprawiali lub oprawiali je ci, w których ręce trafiała dana kolekcja². Bywało też, że musiały minąć nawet dziesiątki lat, aby taka kolekcja doczekała się oprawy, która była później świadkiem czasu jej powstania. Oprawy bowiem jako element konserwatorski mają swoją własną historię.

Kolekcjonerzy z natury rzeczy starali się gromadzić jak najlepsze obiekty swojego zainteresowania. Oczywiście w dużym stopniu zależało to od ich możliwości finansowych, jak również od tego, co byli w stanie zdobyć na rynku wydawniczym. Atlasy sztuczne są efektem takiego wieloletniego kolekcjonowania i wręcz „łowienia” najlepszych obiektów wg wybranego przez kolekcjonera kryterium, dlatego właśnie zawierają często unikatowe obiekty. Dowodem na to jest najpotężniejszy z pośród tego rodzaju atlasów w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr), 7-tomowy atlas ojca i syna Zachariasza i Henryka Amadeusa Machnizkich. Obejmuje on łącznie ponad 1000 map, planów, widoków oraz plansz

¹ Ze względu na obszerny temat, autorka prosi czytelnika o wybaczenie, że nie przy wszystkich wymienionych w tym artykule mapach, planach i widokach podano kompletne dane bibliograficzne.

² Fachowa definicja atlasów sztucznych została sprecyzowana w pierwszych po wojnie *Przepisach katalogowania* Anieli Drozdowskiej: „Mapy wydawniczo samoistne, zebrane i ułożone dowolnie przez zbieracza lub bibliotekarza, a wspólnie oprawne w formę atlasu, stanowią klocek kartograficzny, noszący nazwę atlasu sztucznego”.

z XVI–XVIII wieku. Pozostałe atlasy sztuczne są w omawianej kolekcji przeważnie jednotomowe i stanowią, zarówno tematycznie jak i terytorialnie, różnorodne kolekcje. Ich wyjątkowa wartość wynika przede wszystkim z faktu, że są niepowtarzalne i zawsze jedyne na świecie. Jak wspomniano, „ukrywają” też w sobie wiele ciekawych na odkrycie unikatów.

Materiał zawarty w atlasach sztucznych Oddziału Zbiorów Kartograficznych BUWr. był już wielokrotnie wykorzystywany przez piszącą te słowa; szczególnie dotyczy to wspomnianej wielkiej kolekcji Machnizkich. Po raz pierwszy została ona zaprezentowana na 10 Międzynarodowej Konferencji nt. Historii Kartografii w Dublinie w 1981 roku³. Po raz drugi pisząca te słowa wygłosiła referat o tej kolekcji na jednym z „kolokwii” wedutologicznych, organizowanych przez dr. Eckharda Jägera⁴ w Lüneburgu, przy czym dotyczył on wyłącznie widoków miast w omawianej kolekcji⁵. W tym miejscu nasuwa się okazja, by wspomnieć nieco o charakterze zawartości atlasów sztucznych BUWr. Konferencje wedutologiczne dotyczyły bowiem tylko widoków miast lub ich fragmentów, wydawanych w różnych formach wydawniczych. Dołączane były także do map, zarówno jako element uzupełniający, jak i dekoracyjny. Doskonały przykład takiego logicznego połączenia treści map z widokami stanowi układ obu tych obiektów w atlasie Machnizkich, gdzie oprawiający⁶ tę kolekcję zadbał o terytorialny i logiczny porządek w poszczególnych tomach atlasu. Najlepszym przykładem jest jego piąty tom, gdzie umieszczono m.in. mapy dotyczące całego Śląska, w ten sposób, że kolejno występują tam tzw. mapy generalne tego regionu, a następnie mapy coraz mniejszych jednostek administracyjnych, kończąc na planach i widokach miast.

Charakterystyczną cechą zawartości omawianych atlasów sztucznych jest jeszcze jeden rodzaj obiektów, prócz map i widoków. Są nimi mianowicie plansze o najróżnorodniejszej treści. Dotyczą one takich dziedzin jak astronomia, architektura, budownictwo, a także racjonalizatorstwo, wyrażające się projektami przeróżnych urządzeń. Licznie są też reprezentowane elementy religijne, mitologiczne, heral-

³ Tytuł referatu: *Atlas factice of the Machnizkies' unique collection from the 16th to the 19th century* (14 s. maszynopisu).

⁴ Kolokwia te odbywały się w latach 1983–1991 co dwa lata, zapoczątkowane tam przez wymienionego organizatora, bowiem jest to jego miejsce zamieszkania. Uatrakcyjnił je on później, wyznaczając też inne ciekawe miasta jako miejsca kolejnych spotkań. Obecnie dr Jäger jest współwłaścicielem lüneburskiego antykwarium, który prowadzi wraz z żoną Ruthild.

⁵ Tytuł opublikowanego referatu: *Veduten in der Machnizky-Sammlung der Universitätsbibliothek Breslau/Wrocław*, w: *Lüneburger Beiträge zum II Veduten-Colloquium in Lüneburg* 7.–9. X. 1983, III. *Veduten-Colloquium in Regensburg* 3.–6. X. 1985, hrsg. von A. Marsch und E. Jäger, Lüneburg 2001, s. 39–42.

⁶ Przez słowo „oprawiających” autorka wyraża pogląd, że tymi, którzy oprawiali te kolekcje, niekoniecznie byli sami kolekcjonerzy. Mogły one bowiem być oprawiane przez spadkobierców lub instytucje, w których ręce się dostawały. W przypadku kolekcji Machnizkich jest to Magistrat Głogowski, którego pieczęć zdradza kolejnego jej właściciela i najprawdopodobniej to właśnie tam oprawiony został omawiany zbiór.

dyczne, etnograficzne oraz wkomponowane w nie lub osobno występujące przyrządy miernicze. Elementy te występują przeważnie jako uzupełnienie, zazwyczaj miedziorytowej grafiki map, planów, widoków i budowli. Sporadycznie napotykamy też w tych atlasach trudne do zidentyfikowania rękopisy, przeważnie bowiem bez autorstwa i datowania.

Ciekawy aspekt atlasów sztucznych stanowi przekrój czasowy zawartych w nich obiektów. Jest on w jakimś stopniu odzwierciedleniem szczególnego zainteresowania mapami w okresie, z którego pochodzą, bo też w przeważającej części dotyczą dwóch najbogatszych epok sztuki rytowniczej, w których królowały style barokowy i rokokowy. Aczkolwiek część map zahacza jeszcze z jednej strony o okres renesansu⁷, a z drugiej o początek XIX wieku, gdy z kolei kartografia wyraźnie wkracza już w nowoczesną epokę. Znikają bowiem piękne ozdobne kartusze i inne elementy dekoracyjne, włącznie z ozdobnymi ramkami.

Zanim przejdziemy do omówienia bardziej merytorycznych elementów map zamieszczonych w atlasach sztucznych BUWr., warto nieco miejsca poświęcić ich statystyce. Otóż ogólna ich liczba wynosi 18 jednostek inwentarzowych (bez uwzględnienia ilości tomów), znajdujących się w Oddziale Zbiorów Kartograficznych. Dodatkowo odnotowanym atlasem sztucznym w katalogu Oddziału, „wyłowionym” z kolekcji Oddziału Starych Druków Biblioteki i skatalogowanym przez pierwszą po II wojnie światowej jego kierowniczkę, mgr Jadwigę Kusińską (podobnie jak pozostałe atlasy sztuczne), jest jeszcze jeden taki atlas, „odkryty” jako cenny przez wizytującego niegdyś Bibliotekę prof. Güntera Schildera z Uniwersytetu w Utrechcie. Wzbudził on jego zrozumiałe zainteresowanie ze względu na zawartość dotyczącą terytorium Niderlandów⁸, toteż zaraz po powrocie do Holandii opublikował artykuł o tym atlasie⁹.

⁷ Przykładem jest tu widok obozu Ferdynanda I, rozbitego w okolicy Bratysławy (na mapie *Posonium*), który skojarzony został przez autorkę z dwoma innymi zabytkami sztuki drukarskiej owego okresu w Bibliotece – pierwszym szczegółowym planem Wrocławia Weinera z 1562 r. oraz najwcześniejszym widokiem Pragi z 1562 roku. Autorka kierowała się faktami historycznymi, jakimi były koronacje Maksymiliana II w Pradze w 1562 r. oraz w Bratysławie w 1563 roku. Publikacja książkowa we współautorstwie z Janem Kozakiem ukazała się dzięki niemieckiemu wydawcy A.H. Konradowi – również uczestnikowi wspomnianych konferencji wedutologicznych: *Prag 1.5.6.2. Das Prager Stadtpanorama aus dem Jahre 1562 von Jan Kozel und Michael Peterle nach dem Exemplar der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau*, Weissenhorn 1995.

⁸ Atlas ten znajduje się w Oddziale Starych Druków Biblioteki, opatrzony sygnaturą 2 O 635.

⁹ Tytuł tego artykułu: *Een belangrijke 16e eeuwse atlas van de Nederlanden gepubliceerd door Frans Hogenberg*, „Kartografisch Tijdschrift”, t. X, 1984, 2, s. 39–46. W tym miejscu pragnę podziękować Panu prof. Schilderowi, zarówno za informację listowną o atlasie, jak i wcześniej przesłany mi numer czasopisma, w którym ukazał się jego artykuł. W liście tym podaje on ciekawe informacje. Mianowicie badania profesora przedstawiają nieznaną XVI-wieczną mapę 17 prowincji Niderlandów, odkrytą we Wrocławiu i Marburgu. Ortelius i Mercator byli pierwszymi, którzy zebrali mapy do tego atlasu w 1570 i 1585 roku. Opatrzyli go też odpowiednimi, specjalnie wykonanymi do tych atlasów kartami frontispisowymi. W latach 1588–1590 w Kolonii, Frans Hogenberg wykonał 20 luźnych map, z których utworzył atlas opatrzony frontyspitem pt. *Belgica florens, Belgica destructa* (Atlas Niderlandów). Zachowany we Wrocławiu, подарowany zos-

Jeśli chodzi o zawartość omawianych kolekcji pod względem zasięgu terytorialnego, jest ona dość zróżnicowana. Charakterystyczną cechą ich jest to, że na ogół nie posiadają tytułów typowych dla wydawanych atlasów. Są to przeważnie przyjęte przez oprawiającego, odręcznie wymienione na zewnętrznej okładce terytoria, względnie – jak w przypadku Atlasu Machnizkich, rękopiśmienna karta tytułowa wewnątrz atlasu, która nie wiadomo dlaczego znajduje się w jego VII tomie¹⁰. Natomiast każdy z pozostałych tomów posiada już tylko skrócone tytuły. Np. najbardziej interesujący nas tom V tego atlasu, bo dotyczący Śląska, posiada tytuł: *Atlantis Cosmographici Variorum auctorum a Machnizkiis collecti Tomus V. A.O.R. M. DCC. XXXVII*.

Zanim skupimy się na tym najobszerniejszym atlasie Biblioteki, warto pokrótce poświęcić nieco uwagi pozostałym z nich. Charakterystycznym symptomem wyróżniającym wszystkie atlasy sztuczne jest ich formalne oznaczenie sygnaturowe. Nie posiadają one bowiem jednej sygnatury, tak jak atlasy wydawniczo samoistne, lecz każdy z nich, w tym każdy z tomów, stanowi blok sygnaturowy, bowiem nie katalogowane są jako całość, lecz opisy katalogowe sporządzane są dla każdej mapy, planu lub widoku osobno, a więc wszystkie te jednostki otrzymują własną sygnaturę. I tak, począwszy od najniższego pod tym względem bloku – pierwszym z nich jest atlas o sygnaturach 460-476-IV.B. Podobnie jak wspomniany już, a dotyczący Niderlandów, ten również należy do monotematycznych pod kątem zasięgu terytorialnego. Tyle, że tym razem dotyczy Saksonii, a zamieszczone w nim mapy, plany i widoki pochodzą z XVIII wieku. Mapy, między innymi autorstwa Friedricha Zollmanna, a wydane przez spadkobierców J.B. Homanna obrazują Dolną i Górną Saksonię oraz poszczególne księstwa. Występują w nim także plany ważniejszych miast, takich jak Dreżno, Lipsk i Hildburghausen.

Atlas o bloku sygnaturowym 480-544-IV.B. zawiera głównie mapy Europy, jedynie przy końcu atlasu występuje mapa świata. Ciekawostką jest, że na początku atlasu wklejony został odręczny wykaz map¹¹, lecz nie w pełni adekwatny do jego zawartości. Prawdopodobnie bowiem część map wymienionych w wykazie, zanim dostała się w ręce kolekcjonera, zaginęła, a zachowanym w atlasie mapom nadano nowe numery. Wracając do jego zawartości, mamy tu również mapę Polski Guillielmusa (Wilhelma) Blaeu'a (sygn. 529-IV.B.), tj. jego przeróbkę mapy Mercatora *Polonia Regnum, et Silesia Ducatus*. Elementem konserwatorskim są naklejone na nowej oprawie zachowane fragmenty oryginalnej oprawy.

tał klasztorowi św. Marii Magdaleny 26 stycznia 1591 r. Drugi egzemplarz, zachowany obecnie w Marburgu, został sprzedany na targach frankfurckich w 1611 roku. Nieznany kupiec luźnego frontyspisu i poszczególnych map, zanim oprował atlas, dodał do każdej z map rękopiśmienne opisy poszczególnych regionów.

¹⁰ Pełny jej tytuł to: *Atlas Cosmographicvs Sistens Myndvm vniversvm, Coelvum & Terram; Sive Variorum Auctorum Mappae et Tabulae Uranographicae, Geographicae, Thalassographicae, Topographicae Aliaeque collectae Studio ac Sumtibus Patris & Filii, Zachariae Machnizky Reipublicae Wratislav. Syndici et Proto-Secretarii, & Henrici Amadei Machnizky, Supremae Curiae Super & Infer: Sileōiae, atque Reipubl. Wratislav. Advocati Iurati. Tomi VII. A.O.R. M.DCC.XXXVII*.

¹¹ Tytuł wykazu: *Index Chartarum Geographicarum In hoc Volumine contentarum*.

W kolejnym bloku sygn. 591-607-IV.B. o tekturowej oprawie (półskórek), naklejona została kartka z informacją o zawartości Atlasu: *Polen. Russland. Ungarn. Europ. Turkey*. Interującym polonikiem jest tu mapka okolic Warszawy (sygn. 593-IV.B.)¹², a pod sygn. 598-IV.B. mapka Księstwa Warszawskiego wydana przez spadkobierców Schreibera¹³. Innym szczególnie dla nas interesującym ze względu na region kartografikiem jest rękopiśmienna mapa pt. *Karte vom Obornicker Kreise* (sygn. 597-IV.B.), przy czym nie chodzi tu o Oborniki Śląskie, lecz okolice Obornik Wielkopolskich. Od południowego wschodu mamy bowiem napis *Posensche=Kreis*, a od północnego wschodu *Wongrowitzer=Kreis*. Niestety, podobnie jak w przeważającej części map rękopiśmiennych, mapka ta nie ma ani autora ani daty. Natomiast inną ciekawą cechą jest występowanie na niej wielu nazw miejscowości o wybitnie polskim brzmieniu, np. *Piaskowo, Rudki, Oporowo, Kluczewa, Szczepankowa* i wiele innych. Resztę map w tym atlasie stanowią głównie wydawnictwa spadkobierców J.B. Homanna. Zwracają uwagę mapy Rosji i jej regionów, szczególnie dokładna mapa okolic Morza Czarnego (sygn. 607-IV.B.), podpisanego tu dość oryginalnie jako *Pontus Euxinvs Turcis Cara Denghis, Mare Nigrvm*.

Atlas zawierający sygnatury 608-633-IV.B., na kartce naklejonej na tekturowej oprawie sygnalizuje mapy następujących terytoriów: *Portugal. Spanien. England. Daennemark. Schweden*. Zwraca uwagę plansza z małutkimi mapkami i krajobrazami Gibraltaru (sygn. 612-IV.B. i 612a-IV.B.), np. jego oblężenie w 1780 roku. Jak już wspomniano, tematyka w atlasach sztucznych nie ogranicza się jedynie do obiektów kartograficznych. Takim przykładem w tym atlasie jest np. projekt śluzy na mapie *Holsteinu i Schlezwigu* (sygn. 631-IV.B.).

Mapy Holandii i Szwajcarii (*Holland. Schweiz*) obejmuje blok sygnaturowy 831-847-IV.B. Na jednej z map Szwajcarii mamy tu tzw. glosy, tj. rękopiśmienną adnotację w języku łacińskim (sygn. 832-IV.B.). Niestety tekst ten, który zapewne mógł być świetnym obiektem dla badaczy rękopisów, nie jest zachowany w całości, być może wskutek dopasowania go do formatu atlasu przez przycięcie arkusza mapy. Na osobnej planszy następującej po sygn. 837-IV.B. jest załączona grafika przedstawiająca Matkę Boską na obłoku, ponad wielką budowlą, prawdopodobnie klasztorem, a pod widokiem są teksty o tej samej treści w językach niemieckim, francuskim i łacińskim¹⁴.

¹² Tytuł w ramce w prawym górnym rogu: *Okolica Warszawy w Diametrze Piaciu mil*. Tytuł nad ramką: *Gegend der Stadt Warschau mit allen umliegenden Oertern*. Pod ramką z prawej: *L. Serurier sculp.* Poniżej: *Berlin 1749 im Verlag von Simon Schropp & Comp.*

¹³ *Das Herzogthum Warschau und das Danziger Gebieth, Nebst einen grossen Theil der Königreichs Preussen. Leipzig bei Schreibers Erben.*

¹⁴ Tekst w języku łacińskim brzmi: *Vero Ritraltodella Miracolofa Imagine Della Madonna di Dio chesta sopral' altare nella Capella nominata la Madonñ[n]a di Due Waldmelpaese de Suizzeri.*

W Atlasie o bloku sygn. 856-871-IV.B. zatytułowanym *Asien. Africa. America. Polinesien*, zwraca uwagę wielka mapa Persji (sygn. 861-IV.B.)¹⁵, od północy obejmująca Morze Kaspijskie, a wydana w Weimarze w 1804 r. przez tamtejszy znany Instytut Geograficzny.

W kolejnym atlasie sztucznym (1001-1032-IV.B.) mamy znowu ograniczenie do tylko dwóch terytoriów, o których mówi naklejony tytuł *Frankreich. Italien*. Na odwrocie jednej z map spadkobierców Homanna – mapie Francji z 1741 r. znajduje się rękopiśmienna genealogia francuskich Ludwików od XIII do XV wieku (sygn. 1001-IV.B.). Jak zwykle znajdują się tu nie tylko mapy Francji i jej regionów, lecz również ciekawe plany Paryża oraz innych ważniejszych miast francuskich, a także trzy mapy administracyjne Francji z lat 1791, 1793 i 1803 (sygnatury – nie w kolejności z datami, to: 1024, 1025 i 1026-IV.B.). Ciekawe są również tu mapy Włoch, w tym jedna z odręcznymi tabelami na odwrocie i adnotacjami na marginesie (sygn. 1027-IV.B.). Zwraca też uwagę rozkładana (niestety w złym stanie) wielka mapa doliny Padu z 1735 r. wydana przez spadkobierców J.B. Homanna (sygn. 1029-IV.B.).

Kolejny atlas – trzytomowy, z których pierwszy tom tworzy blok o sygnaturach 1033-1129-IV.B., posiada twardą oryginalną oprawę oraz kartę tytułową¹⁶ wraz z ekslibrisem z inicjałami na postumencie „F.A.M.”. Atlas zawiera głównie mapy, plany i widoki znanych kartografów Nicolausa Visschera, Petera Schenka, Johanna Baptisty Homanna, jak również pracowników firmy homannowskiej, wydanych przez jego spadkobierców oraz Matthaeusa Seuttera. W Atlasie zwracają uwagę piękne plany najciekawszych miast niemieckich, np. Karlsruhe, Ulm i Norymbergii, a także szczegółowe mapy dorzecza Renu z interesująco przedstawionymi łachami na tej rzece w okolicy Strasburga. Barokowe i rokokowe kartusze – tak charakterystyczne dla map wymienionych autorów, decydują o wyjątkowej urodzie tych map.

Drugi tom tego atlasu zawierający sygnatury 1130-1223-IV.B. ma podobną zawartość, zarówno ilościowo jak i jakościowo. Opatrzony jest w kartę tytułową z odręcznym, fantazyjnym napisem¹⁷. W porównaniu z poprzednim tomem oprawa jest w dużo gorszym stanie. Natomiast prócz map autorów wymienionych już w pierwszym tomie, zwraca uwagę sekcyjna mapa Pomorza Joshui Ottensa (sygn. 1211/₁₋₂-IV.B.) oraz mapa Brandenburgii tego samego autora (1212-IV.B.)¹⁸.

W trzecim tomie o sygn. 1224-1278-IV.B., tym razem bez karty tytułowej, znajdujemy komplet cennych map Śląska. Są w nim znane nam mapy księstw śląskich Jonasa Scultetusa, mapy ze słynnego *Atlas Silesiae* z 1752 r., a także mapy Belgii,

¹⁵ Tytuł mapy: *Persien nach seinem neuesten Zustande in das oestliche und westliche Reich eingetheilet und entworfen von C.G.Reichard, Weimar im Verlage des Geographischen Institute 1804.*

¹⁶ Tytuł na karcie tytułowej: *Designatio derer in diesem Atlante von Deutschland befindlichen Characteren. Im ersten Theile.*

¹⁷ Tytuł karty tytułowej: *Des Atlantis von Deutöchland Zweiter Theil.*

¹⁸ W tym miejscu czytelnika zainteresowanego ziemiami zachodnimi Polski odsyłam do prac R. Skryckiego, autora m.in. monografii *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008.

Holandii, Niderlandów, Czech, Węgier i Niemiec. Zwraca tu uwagę kolorowany plan bitwy z okresu wojny siedmioletniej w okolicy Oudenarde¹⁹, która miała miejsce 11 lipca 1708 roku. Autorem planu jest Pieter Husson (sygn. 1277-IV.B.). Wrażenie robi także wielka, 8-sekcyjna mapa obejmująca obszar na wschód od Würzburga²⁰ (sygn. 1278-IV.B.), z obszernym tekstem opisującym wydarzenia z maja 1759 r., w którym wyróżniony został książę Henryk Pruski.

Tym razem jednotomowy atlas o sygnaturach 1281-1338-IV.B., będący powojennym nabytkiem pochodzącym z krajowego kupna, posiada na pierwszej stronie ręcznie, gotykiem wykonany wykaz map. Oprócz map całego świata, znajdujemy tu bliższe naszemu sercu, prace autora słynnej wieloarkuszowej mapy Polski, znanego włoskiego kartografa Giovanniego Antoniego Rizzi Zannoniego. Są to mapy Włoch z 1799 r. (sygn. 1309-IV.B.), Sycylii, Sardynii i Korsyki z 1762 r. (sygn. 1310-IV.B.), wydane w przez oficynę homannowską oraz mapa Polski z 1796 r. (sygn. 1319-IV.B.), wykonana wraz z T.Ph. von Pfauem, a wydana przez oficynę Weigla-Schneidera. Ciekawa jest też mapka Palestyny z interesującym kartuszem i tekstem autorstwa J.C. Harenberga z 1744 r. (sygn. 1334-IV.B.).

Z trzynomowego atlasu o bloku sygnaturowym 1341-1441-IV.B., pierwszy z tomów obejmuje sygn. 1341-1365-IV.B. Po jego otwarciu cieszy nasze oko po polsku brzmiąca dedykacja: „Ofiarował Leder Kazimierz Nowogrodzic 22/X – 1959 r.”. Atlas rozpoczyna mapa Księstwa Mantui, z pięknie przedstawioną rzeźbą terenu. Przyciąga też uwagę druga w kolejności – mapa Szwajcarii Matthaeusa Seuttera²¹ (sygn. 1342-IV.B.). Wśród licznych map regionów europejskich Nicolausa Visschera jest również jego przeróbka mapy Moraw (sygn. 1356-IV.B.) słynnego czeskiego kartografa Jana Amosa Commeniusa²², wraz z podpisem tego ostatniego. Na koniec, dziwią nieco czytelnika wklejone cztery pozaeuropejskie mapy Ameryki Północnej (sygn. 1362-1364-IV.B.), przy czym dwie z nich to dzieła Visschera, trzecia Franza Ludwiga Güssfelda a czwarta to mapa Martyniki, tym razem autorstwa Jacquesa Nicolasa Bellina, wydana przez spadkobierców J.B. Homanna (sygn. 1361-IV.B.). Szczególnie ciekawa jest mapa Ameryki, w tym wybrzeży Kanady (sygn. 1364-IV.B.). Interesujące są również oznaczone na niej głębokości oraz skala wyrażona w postaci podziałki transwersalnej.

W II tomie, w bloku sygnaturowym 1371-1382-IV.B. mamy znowu do czynienia z wybranym terytorium europejskim, co wyrażone zostało w naniesionym odręcznie tytule atlasu²³. Atlas ten bowiem zawiera wyłącznie mapy Czech i Moraw, głównie

¹⁹ Tytuł planu: *Plan du Champ de Bataille, près d'Oudenaerde l' 11. Juillet 1708, 's Gravenhage, by Pieter Husson, Boekverkooper, 1708.*

²⁰ *Chorographische Krieges-Carden von Zwickau bis Würzburgsburg* (w tym miejscu, wciąż jeszcze w kartuszu, następuje długi tekst dotyczący historycznej treści mapy).

²¹ Tytuł mapy: *Pagus Helvetiae Uriensis.*

²² M.V. Drapela, *Komenskeho mapa Moravy z roku 1664*, „Sbornik Československe Společnosti Zeměpisné”, Číslo 1, Sv. 74, Praha 1969, s. 34–40.

²³ Tytuł atlasu: *General Charten von Böhmen und Maehren nebst [?] Special Charten davon.*

także znanego kartografa tych terenów Johanna Christopha Müllera, w wydaniu spadkobierców J.B. Homanna. Jest tu również jedna mapa Czech i Śląska F. de Wita (sygn. 1372-IV.B.).

Trzeci tom opisywanego atlasu nie posiada tytułu, stanowi go blok sygnaturowy 1431-1441-IV.B. Prócz małej mapki wysp Brytyjskich atlas ten obejmuje kraje basenu Morza Śródziemnego wraz z wybrzeżami Afryki. Są wśród nich mapy autorstwa Jeana Baptiste Bourguignon d'Anville'a, Guillaume'a Delisle'a oraz Johanna Christiana Harenberga.

Kolejny – jednotomowy atlas obejmuje blok sygnaturowy 1451-1536-IV.B. Naklejka na jego okładce informuje o zawartych w atlasie mapach Niemiec, Austrii i państwa pruskiego²⁴. Autorami tych map są przeważnie współpracownicy firmy J.B. Homanna, np. dobrze znani Tobias Mayer, Matthias Hase i Franz Ludwig Gössefeld, a wydawcami ich Johann Baptista Homann lub jego sukcesorowie. Jednak występuje także w tym atlasie wielu innych, równie znanych autorów, jak Friedrich Bernhard Werner, Conrad Mannert, Johann Christoph Müller, Matthaeus Seutter, Peter Schenk, Heinrich i Friedrich Zollmann, Tobias Conrad Lotter, ale również Johann Wilhelm Anton Hunrichs, Franz Heinrich Kreybich, I.G. Liebknecht i K. Bar. Zwracają też uwagę trzy mapki okolic Żar, w tym dwie rękopiśmienne (sygn. 1512, 1513 i 1514-IV.B.).

Można powiedzieć, że atlasem sztucznym wyróżniającym się pod względem ilości map, nie licząc poszczególnych tomów siedmiotomowego Atlasu Machnizkich, jest jednotomowy atlas o bloku sygnaturowym 1541-1674-IV.B., w którym znajdują się aż 134 jednostki inwentarzowe kartografików. W związku z tym i wachlarz zawartych w nim terytoriów jest niezwykle szeroki, począwszy od map planiglobów i całych kontynentów, a skończywszy na planach i widokach, a nawet budowlach. Mamy tu też całą plejadę najznakomitszych twórców map, takich jak C. Allard, Joachim Bormeester (Holandia), J., C. i T. Danckerts, J.B. Homann, H. Jaillot, J. Janssonius, Nicolaus Piscator (Visscher), W. Lazius, I.G. Liebknecht, T.C. Lotter, E. Lubinus, G. del'Isle, J.Ch. Müller, F. Palbitzke, J. Sandrart, N. Sanson, M. i P. Schenk, J.G. Schreiber, B. Scultetus, M. Seutter, G. Val(c)k, Egid Verholst, J. G. oraz S. Walther, F. de Wit i N. Witsen. Jest też w tym atlasie wiele map anonimowych. Jako jeden z wielu ciekawych kartografików zwraca uwagę rozkładany plan Paryża z 1761 r. z wykazem ulic po jego obu stronach (sygn. 1553-IV.B.)²⁵.

Warto zauważyć, że już w pierwszej połowie XVIII w. pojawiają się tzw. mapy tematyczne. Ich przykładem w tym atlasie jest mapa pocztowa Saksonii Petera Schenka z 1734 roku. Z kolei przykładem budowli sakralnej jest kościół św. Krzyża w Dreźnie (sygn. 1610a-IV.B.), występujący tu po cennym planie Drezna, którego repro-

²⁴ Tytuł na okładce: *Deutschland, Oesterreichische Preussische Staaten.*

²⁵ Tytuł planu: *Nouveau Plan de Paris ses Faubourgs, et ses environs. A Paris chez l'auteur rue S.Jacques a l'Enseigne du Globe.*

dukcję pisząca te słowa zamieściła w artykule o widokach miast pozaśląskich w pokonferencyjnych materiałach lüneburskiego kolokwium, które odbyło się w 1981 roku²⁶. W końcu ciekawostkę w tym atlasie stanowi dwukrotnie przedstawiona, mało popularna rzeka Ohra (koło Magdeburga) – na mapie z 1737 r. oraz w odstępnie jednej mapy za nią, autorstwa S. Walthera z 1738 r. (sygnatury 1629-IV.B.²⁷ i 1631-IV.B.²⁸). Całkiem bogato przedstawia się w tym atlasie Śląsk, występujący dość licznie, mniej więcej w jego środkowej części, począwszy od sygn. 1639-IV.B., a skończywszy na sygn. 1650-IV.B., pominąwszy wmieszane w ten ciąg sygnatury trzy mapy Łużyc (sygn.: 1646, 1647 i 1648-IV.B.). Ciekawa jest mapka Ziemi Świętej Davida Funcka, gdzie znany wydawca map Johann Baptista Homann występuje w roli rytownika, a u dołu mapki znajduje się plan zabudowań wokół tabernakulum, ze stojącym obok człowiekiem trzymającym krzyż (sygn. 1671-IV.B.). Z kolei na samym początku, na mapie planiglobów, mamy Adama i Ewę oraz Mojżesza (sygn. 1543-IV.B.). Atlas kończą mapy Ameryki.

Następny atlas o sygnaturach: 1681-1769-IV.B., bez karty tytułowej, rozpoczyna mapa Europy znanego nam już F.L. Gusesfelda z 1798 roku, wydana przez spadkobierców Homanna. Dalej mamy tu mapy wybranych regionów, państw lub wysp europejskich z XVIII wieku, w tym również dotyczące terytorium Polski i Litwy, a także całych Prus w różnych konfiguracjach np. Prus Królewskich, Prus Wschodnich itp. Twórcami lub wydawcami map Polski i Litwy są firma Schneider i Weigel, spadkobiercy J.B. Homanna i D.F. Sotzmann. Na mapie tego ostatniego, choć wyraźnie przedstawiającej ziemię polskie, w tytule wymienione są wyłącznie Prusy²⁹. Wydana została w Berlinie przez Simona Schroppa i Spółkę w 1798 r. (sygn. 1755-V.B.). Pozostałe mapy Prus autorstwa F.L. Gusesfelda są z lat 1775, 1795, 1796, 1780 i 1798, wszystkie wydane przez spadkobierców J.B. Homanna (sygnatury 1756-1761-IV.B.). W dalszej części atlasu, mapy popularnych wydawców i kartografów urozmaicają np. mapa południowej Szwecji Nilsa Marelius z 1778 r. (sygn. 1766-IV.B.)³⁰, czy Grecji Joannesa Christopha Harenberga. Atlas kończy mapa Australii i Polinezji z 1795 r. (z podróży w 1789 r.), wydana przez firmę Weigel u. Schneiderschen Handlung z oznaczonymi szlakami komunikacyjnymi statków oraz podaniem także dawnej nazwy kontynentu *Neu Holland seit 1644 also benannt*.

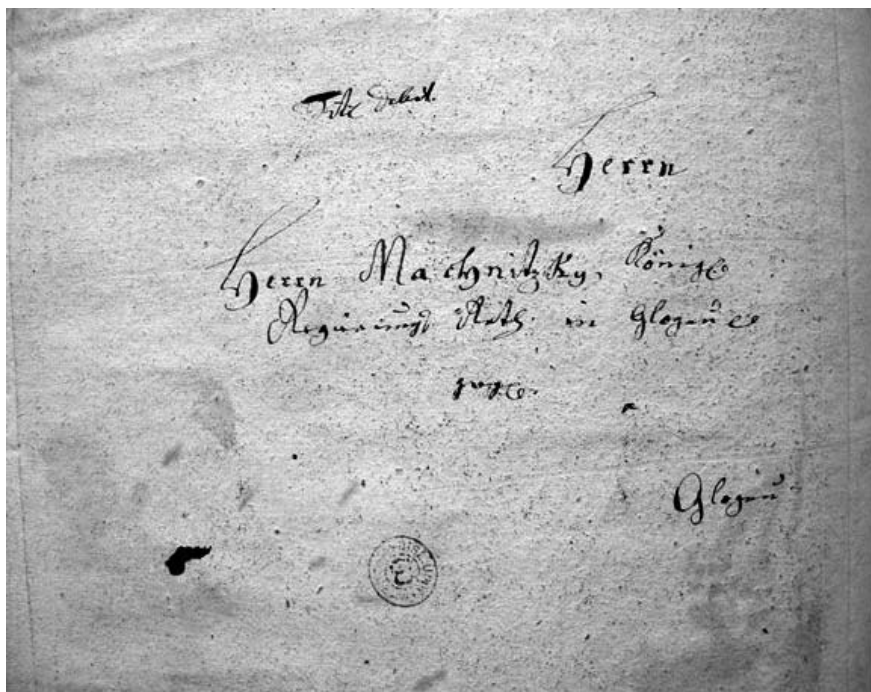
²⁶ K. Szykuła, *Veduten-Unica und seltene nichtschlesische Veduten in der Kartensammlung der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau*. w: „Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung”, hrsg. E. Jäger, Lüneburg 1983, s. 19–32.

²⁷ *Wahrer Umriss und Lauff des Ohra Flußes, òamt dem Drömling und accuraten Gräntzen der Altemark, Lüneburg, Braunschweig und Magdeburg durch S.W. 1737*.

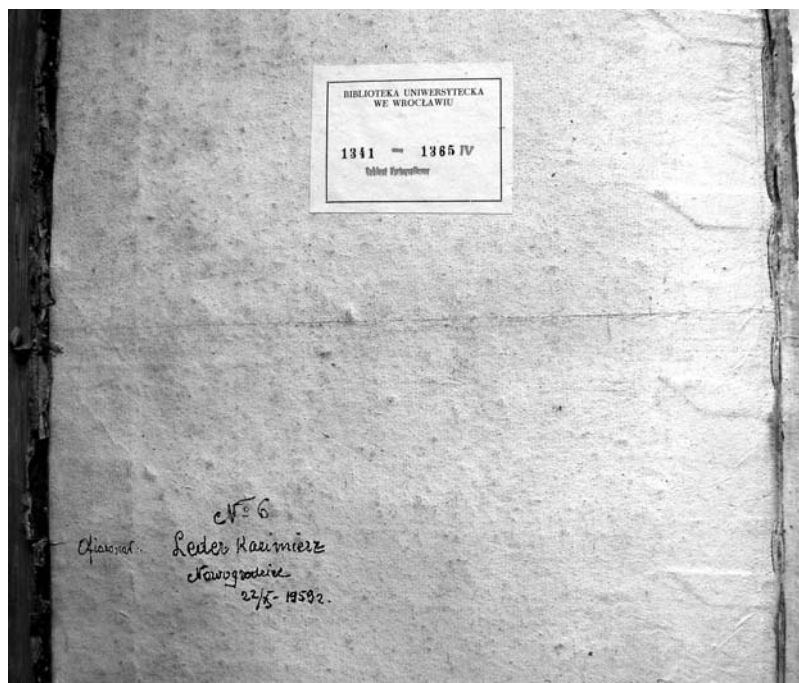
²⁸ *Das an der Ohra zwischen Calförde u. Hattensleben gelegene Halbgericht, A.*

²⁹ Tytuł mapy: *Ost West. Süd und Neu Ostpreussen*. Z prawej u dołu mamy *Neu Galizien*, a poza jej granicami *Ost oder Alt Galizien Lodomerien und Galizien*.

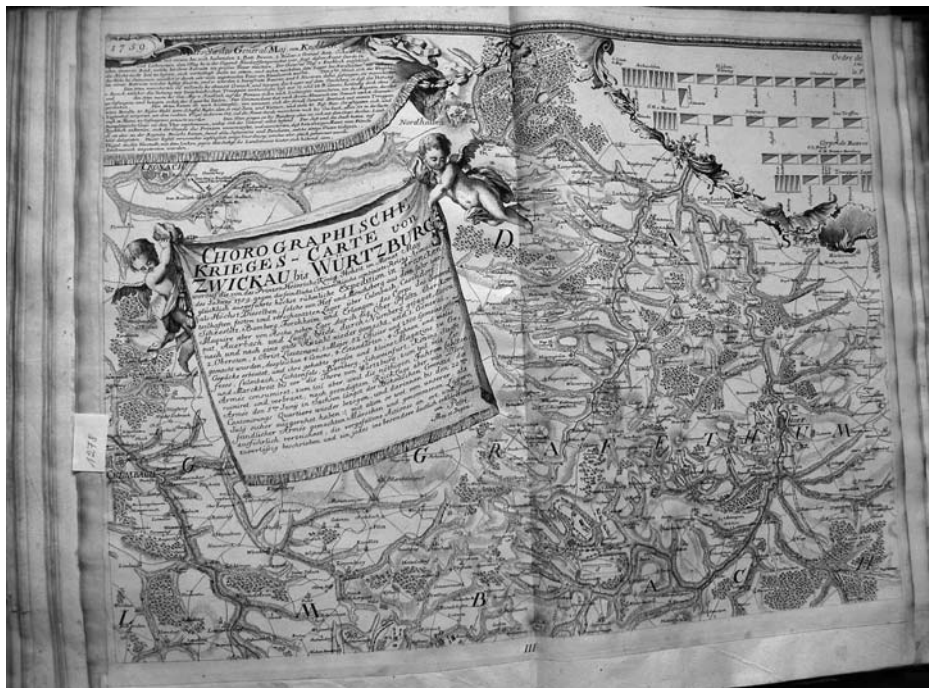
³⁰ Tytuł mapy w prawym dolnym rogu: *Charta öfwer Södra Delen af Swerige Hans Kongl. Majestät Konung Gustaf III I underdänighet tilägnad af Nils Marelius*. Mapa ta, jak i cały atlas, do którego przynależy, stanowią przykład doskonałej konserwacji, dokonanej w Pracowni Konserwacji Zbiorów Specjalnych Biblioteki przez Iwonę Krukowską w 2001 roku.

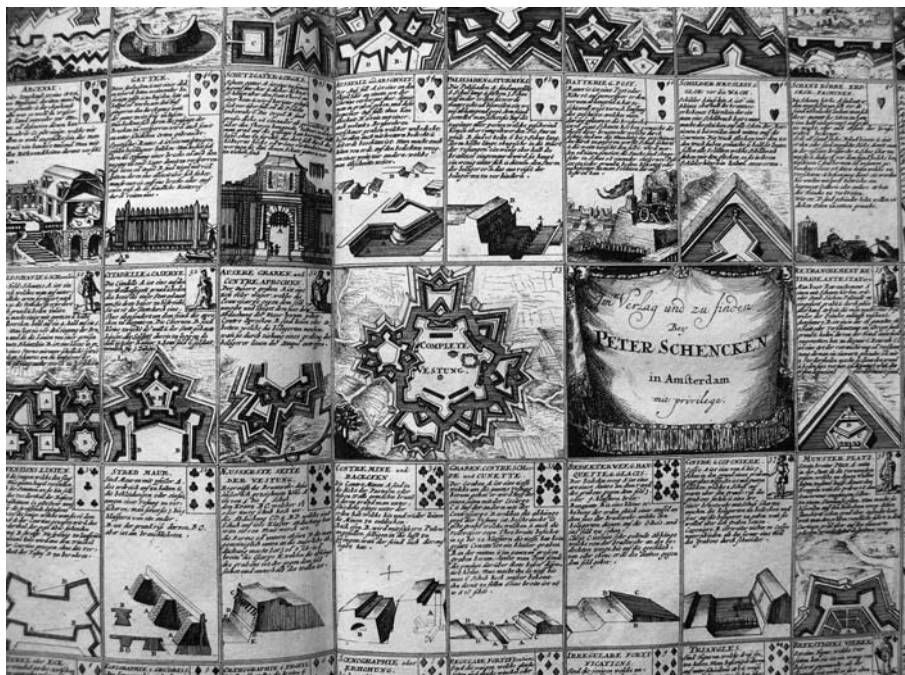
Ryc. 1. Dedykacja na odwrocie mapki okolic Aix de Provence

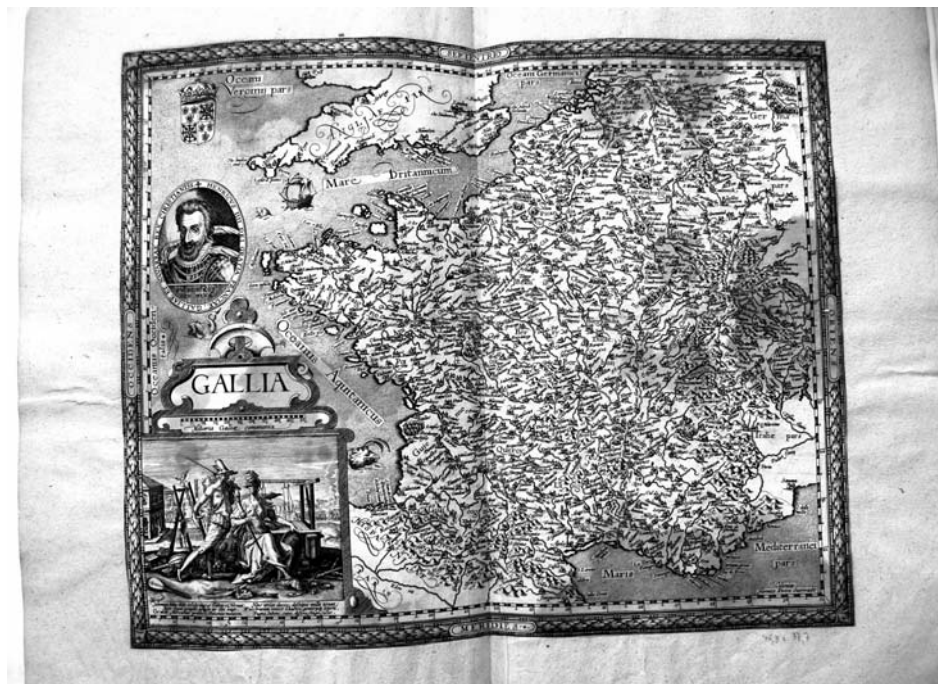
Ryc. 2. Jeden z ofiarowanych po wojnie atlasów sztucznych

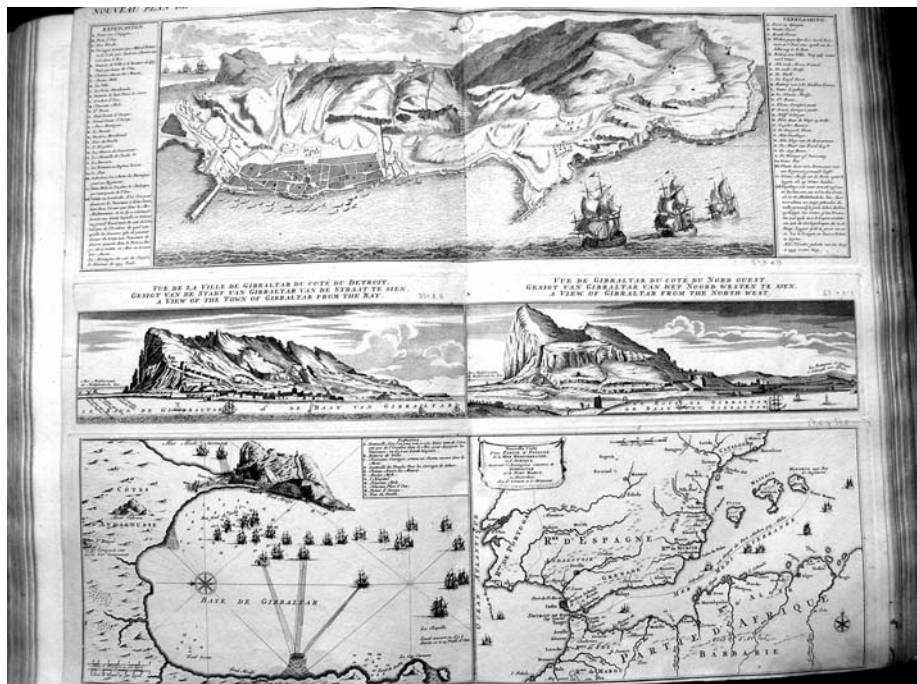
Ryc. 3. Jedna z map sekcyjnych w atlasach sztucznych (Petriego)

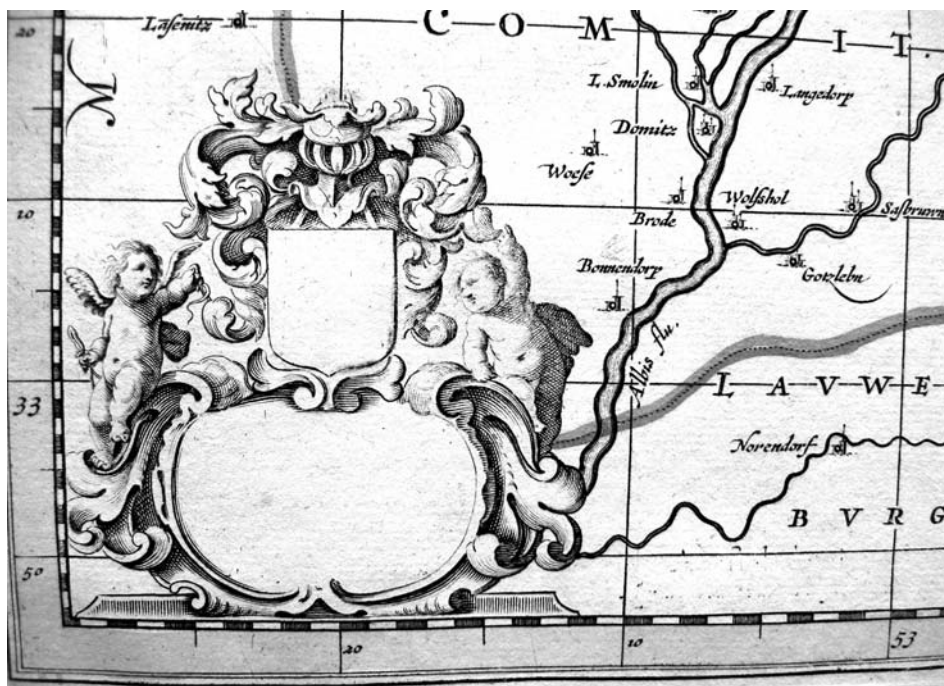
Ryc. 4. PLANSZA P. Schenka

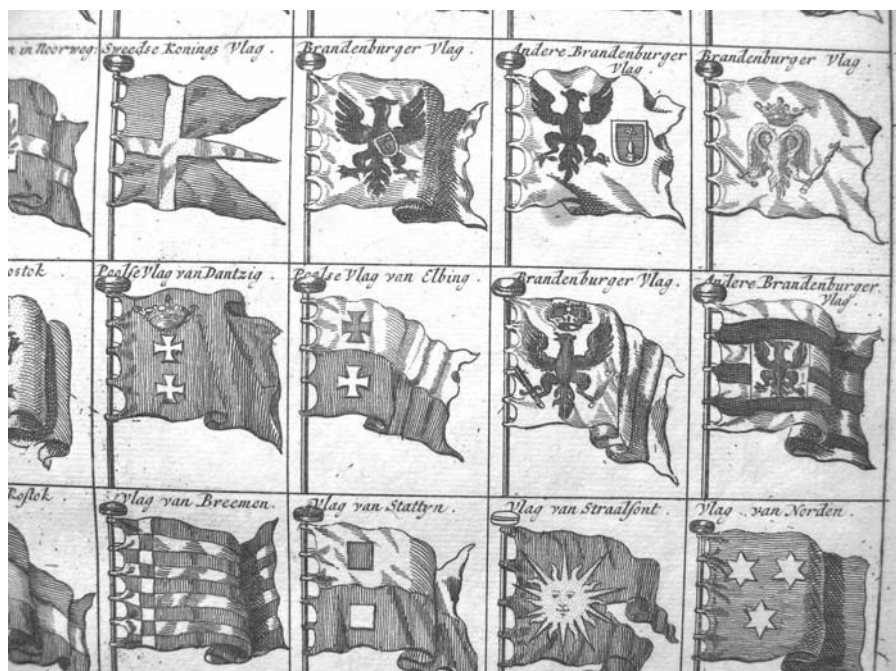
Ryc. 5. Przykład jednego z cymeliów - mapa Francji Overadta

Ryc. 6. Przykład mapek (tu Gibraltar) wraz z krajobrazowymi widokami

Ryc. 7. Przykład mapy z niedokończonym kartuszem

Ryc. 8. Przykład planszy z flagami

Ryc. 9. Przykład sakralnej grafiki pośród kartografików w atlasach sztucznych

Ryc. 10. Przykład rękopisu w atlasie sztucznym

W tym miejscu dochodzimy już do najpotężniejszego atlasu sztucznego w omawianej kolekcji, jakim jest wymieniony w tytule 7-tomowy atlas Zachariasza (ojca, zm. w 1732 r.) i Henryka Amadeusza (syna, zm. w 1757 r.) Machniczki. Obaj kolekcjonerzy byli wrocławianami, przy czym Zachariasz po ukończeniu prawa w Jenie był sekretarzem miejskim Wrocławia, a Henryk Amadeusz, który ukończył gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu, również studiował prawo w Jenie i był radcą kamery oraz dyrektorem Kolegium Medycznego w Głogowie. Stąd właśnie dlatego atlas nosi pieczęć Magistratu Głogowskiego, o czym wspomniano już wyżej. Nazwisko wymienionych miłośników map wywodzi się prawdopodobnie od wsi Machnice w powiecie Trzebnickim³¹.

Wszystkie tomy łącznie obejmują sygnatury 1905–2776-IV.B. Jak już wyżej wspomniano, ilość sygnatur nie jest adekwatna w stosunku do stanu faktycznego, ponieważ podane liczby wskazują tylko jednostki inwentarzowe. Nie obejmują natomiast poszczególnych arkuszy map sekcyjnych skatalogowanych pod jedną sygnaturą oraz wielu plansz nie zaliczonych do kartografików, a potraktowanych przez kolekcjonerów jako atrakcyjne dodatki (podobnie jak przez katalogującą Jadwigę Kusińską), które udało im się zdobyć na rynku antykwarycznym. Te dodatki z kolei oznaczono tą samą sygnaturą, po której następują, z dodaniem tylko literki „a”.

Przechodząc już do omówienia poszczególnych tomów Atlasu Machniczki, należy wspomnieć, że na końcu I tomu znajduje się kilka sygnatur, które nie pasują do całości. Niestety, rzecz nie została wyjaśniona przez katalogującą, nieżyjącą już J. Kusińską. Stąd blok sygnaturowy I tomu, obejmujący sygnatury 1801-1904-IV.B., zawiera też sygnatury 2777–2794-IV.B. Jak już wyżej zaznaczono, główna karta tytułowa dla całego atlasu znajduje się w tomie VII, cytowany już w przypisie 10. Natomiast pierwszy posiada skrócony tytuł, podobnie jak już cytowany wyżej tom V³². Natomiast na odwrocie tej karty tytułowej mamy jakby jej uzupełnienie. W tomie tym mamy też, od razu na początku, wspomniane niesygnowane plansze, a także 40 stron tekstu odnoszącego się do atlasu Johanna Gabriela Doppelmayera w wydaniu J.B. Homanna³³. Po tekście tym następuje wykaz homannowskich map³⁴, po czym zgodnie z zapowiedzią następują mapy planiglobów, nieba, systemów planetarnych, planet na orbitach itp. (sygn. 2777-2794-IV.B.). Plansze i mapy te uzupełniają wszelkiego rodzaju związane z nimi tematycznie widoki, np. najsłynniejszych obserwatoriów na świecie, dane matematyczne i obliczenia geometryczne, scenki mitologiczne, rodzajowe i alegoryczne, a także łacińskie teksty objaśniające.

³¹ Zob. B. Gulij-Medyńska; *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Kłhnoviusa*, Wrocław 2002, s. 10.

³² Tytuł tomu I: *Atlantis Cosmographici Variorum Avctorum a Machniczki Collecti. Tomus I. A.O.R. M.DCC. XXXVII*.

³³ Tytuł tego tekstu: *Atlas cosmographicus major; fiftens Mundum universum, tam coelum, Nicolai Copernici et Tychoonis de Brahe, quam terram, ... à dn. Johanne Gabriele Doppelmajero... editis à Johanne Baptista Homanno, ... Norimbergae, Ex Officina Homanniana...*

³⁴ Tytuł wykazu: *Catalogus aller Homännischen Charten und Atlantum*.

Po tym zapowiedzianym wyżej zespole map o wtrąconych na początku Atlasu końcowych sygnaturach, następuje już prawidłowa kolejność bloków sygnaturowych, począwszy od sygn. 1801-IV.B., a w I tomie atlasu skończywszy na sygn. 1904-IV.B. Początkowe sygnatury w tym nowym ciągu są jakby kontynuacją poprzedniej tematyki; tym razem są to tylko planigloby, których autorami są znani nam już z opisanych map – P. Schenk, M. Seutter i G. Valk. Mapy te, podobnie jak poprzednie, są jednocześnie dziełami sztuki, a pod względem wydawniczym warta wspomnienia jest 6-sekcyjna mapa nieba, aczkolwiek wykonana przez J.B. Homanna (sygn. 2782-IV.B.).

W dalszej kolejności, począwszy od sygn. 1807-IV.B., następuje kilka map historycznych i portolanowych świata, po czy już kolejno widoczne jest zawężanie terytorialne, najpierw do map Europy, następnie państw (przeważnie ilości Hiszpanii i Francji) i ich poszczególnych regionów, sporadycznie planów i widoków miast. Prace te wykonane są przeważnie przez całą plejadę znanych nam autorów i wydawców.

Wśród map Francji niewątpliwie wyróżnia się rzadka mapa Galli Petera Overadta (sygn. 1847-IV.B.), opisana niegdyś jako jedna z czterech cennych map w „*Imago Mundi*”³⁵. Ciekawa jest też jedna z map tematycznych – rozkładana mapa pocztowa Francji Pierre’a Mortiera (sygn. 1858-IV.B.), a za nią alfabetyczny wykaz nazw w języku holenderskim (1858a-IV.B.). Z nielicznych planów warto wymienić rozkładany plan Paryża Simona Arnaulda („*Ministre et secretaire*”), z datą „*20 ans 1676*” (sygn. 1865-IV.B.). Z kolei ze względów proveniencyjnych zasługuje na uwagę dedykacja dla Machnizkiego – radcy okręgowego w Głogowie, umieszczona na odwrocie mapy z widokiem miasta Aix de Provence (sygn. 1887-IV.B.).

Drugi tom kolekcji Machnizkich obejmuje sygnatury 1905-2098-IV.B. Na początku występują mapy Anglii, Szkocji i Irlandii oraz plany i widoki Londynu, a po nich całe Niderlandy i Włochy, w różnych konfiguracjach terytorialnych (włącznie z planami i widokami miast) oraz podobnie jak w pierwszym tomie wykonane przez wielu znanych, ale też częściowo i mniej popularnych autorów. Najwcześniejszą z prac kartograficznych w tym tomie wydaje się prototyp mapy Holandii Henricusa Hondiusa, bo opatrzony datą 1629, a autorem przeróbki jest „Balth. Florentio a Berckenrode” (sygn. 1983-IV.B.). Nazwiskiem H. Hondiusa opatrzona jest też dwuczłonowa mapa Renu (sygn. 1991-IV.B.). Natomiast jeszcze wcześniejszy jest w tym atlasie widok Leuwerden z 1603 r. Jo(h)annesa Semsy – fryzyjskiego geometry (sygn. 2001-IV.B.)³⁶. Do map i planów tematycznych można zaliczyć takie, które nawiązują do wydarzeń historycznych. Ich przykładem jest wydany w 1748 r. widok bitwy rozegranej koło Bazylei 26 Sierpnia 1444 r., dokładnie tu opisanej w języku niemieckim (sygn. 2008-IV.B.). Robią także wrażenie nazwiska Magini i Cantelli w tytule mapy Longobardii (sygn. 2022-IV.). Do cymeliów można zaliczyć jeszcze widok pięknego

³⁵ Zob. P. Meurer, *The Cologne Map Publisher Peter Overadt (fl. 1590–1652)*, „*Imago Mundi*” 53 (2001), s. 28–45

³⁶ U góry w środku: *leeuwerden de boekt Stadt van Friesland. Leoverdia metropolis Frisia 1603*, u dołu mapy: *Extat venalis apud Joannem Lamrinck ordinum frisia topograph.*

zamku Anioła w Rzymie z Duchem Świętym i Monstrancją, autorstwa architekta Johanna Baptisty Faldama, w wydaniu Christopha Weigla w Norymberdze (sygn. 2066-IV.B.). Nawiasem mówiąc, ten typ kartografików nie jest w tym atlasie jednostronny.

Kolejny, trzeci tom kolekcji Machnizkich obejmuje blok sygnaturowy 2099-2248-IV.B., a zaczynają go liczne mapy generalne Niemiec, aż do sygnatury 2120-IV.B. Wśród tych map, na ogół znanych kartografów, daje się „wyłowić” parę zasługujących na uwagę z innych względów. Przede wszystkim zwracają ją mapy tematyczne, które w XVIII w. nie były jeszcze tak popularne jak dzisiaj. Już pod sygn. 2108-IV.B. napotykamy mapę pocztową autorstwa Joannesa Petera Nella. Do tego znany nam Johann Baptista Homann występuje tu jako rytownik. Również mapa pocztowa Niemiec wykonana została przez Matthaeusa Seuttera (sygn. 2110-IV.B.), a kolejna mapa hydrograficzna (*Hydrographia Germaniae*) autorstwa Ph.H. Zollmanna, przedstawia niezwykle szczegółowy rysunek sieci rzecznej (sygn. 2111-I.B.). Wreszcie ciekawostką stanowi mapa wykonana przez Carla Allarda na jedwabnej chuście (sygn. 2112-IV.B.)³⁷. Dość zmiennym wyjątkiem jest wystąpienie hostii na mapie Niemiec Matthaeusa Seuttera (sygn. 2118-IV.B.). Podobnie do ciekawostek w tym tomie można zaliczyć prawie pustą mapę Niemiec, przedstawiającą bowiem tylko połączenia między miastami (sygn. 2120-IV.B.). Spośród trzech map dorzecza Dunaju niewątpliwie najpiękniejsza i najpokaźniejsza jest rozkładana wielka mapa *Danubius Fluviorum Europae Princeps...Christiani*, autorstwa Jacoba Sandrarta z 1683 r. (sygn. 2125-IV.B.). Ciekawy jest też zestaw siedmiu po sobie następujących planów fortyfikacyjnych Wiednia, szczególnie plan Daniela Suttingera z 1683 r., uznany za jeden z dwóch egzemplarzy na świecie (sygn. 2140-IV.B.) (drugi egzemplarz posiada Archiwum Wojenne w Wiedniu). Został on odkryty dzięki wspomnianemu wyżej udziałowi autorki w Międzynarodowej Konferencji w Dublinie, a wielokrotnie też opisywany przez nią w różnych artykułach. Po planach Wiednia w III tomie atlasu występuje cały szereg map związanych z terytorium Austrii i Niemiec.

W tomie IV Atlasu Machnizkich o bloku sygnaturowym 2249-2389-IV.B. kontynuowane są mapy i plany związane z obszarem Niemiec, z ich miastami, rzekami i księstwami. Z tych ostatnich zasługuje na uwagę Księstwo Solms Johanna Georga Simona (sygn. 2284-IV.B.)³⁸. Jako ciekawostka może posłużyć mapa słynnej góry Brocken w górach Harzu znanej z sabatu czarownic, o czym świadczy scenka na jej szczycie wraz z komentarzem w tytule *Blocken oder Bloks-Bergs 1749* oraz słowa „*Walpurgis Tag 1751*”. Ta malownicza mapa o ciekawym rysunku rzeźby wykonana została przez L.S. Bestehorna i wydana przez spadkobierców J.B. Homanna. W oma-

³⁷ Tematyce tej poświęcił swój artykuł Kazimierz Kozica: *Dawne mapy odbijane na jedwabiu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 37, nr 4, 2005, s. 303–307.

³⁸ Tytuł u góry, w środku, w kartuszu: „*Comitatus Solms Brañfelsensis Greiffensteinsis adjacantium quorundam loco rum vera delineatio. Auctore Johanne Georgio Simon Schnege = Braunfels*”. U dołu mapy: „*I.G. Walther Excudit*”.

wianym tomie znajdują się również dwa inne widoki wcześniej opisane w poświęconym wedutologii artykule autorki. Są to dwie plansze z połowy XVIII wieku dotyczące Lipska, o sygnaturach 2370-IV.B. oraz 2370a-IV.B. Twórcami tych dwóch widoków są Ernest Scheffler, David Schatz oraz Paul Christian Zincke, a wydawcą spadkobiercy J.B. Homanna³⁹.

Najważniejszym pod względem terytorialnym dla badaczy Śląska jest niewątpliwie V tom atlasu Machnizkich, który wprawdzie zaczyna się od dość licznie reprezentowanych tu map Łużyc i Czech, acz ściśle ze Śląskiem powiązanych historycznie. Z tych opisane zostały już kolejne zidentyfikowane przez autorkę niegdyś jako rzadkie, dwa widoki Karlowych Warów Heinricha Fratera podpisującego się inicjałami F.H. lub F. Henricus⁴⁰ (sygnatury 2419-IV.B i 2420-IV.B.). Na uwagę zasługują też na początku tomu dwie mapy Łużyc cenionego kartografa i astronoma Bartholomeusa Scultetusa (=Schultza) (sygn. 2391-IV. B. i 2392-IV.B.). Spotykamy tu także nazwisko słynnego wrocławskiego rytownika Bartłomieja Strachowskiego, który tu występuje jako autor wojskowego widoku Pragi (bitwa 17 maja 1742 r., związanego z wojną o sukcesję austriacką). Tego samego autora jest także ciekawy widok oblężenia Pragi (sygn. 2417-IV.B.).

Pokażny ciąg map dotyczących Śląska zapowiada znana już obecnie mapa Odry (sygn. 2446-IV.B.), będąca załącznikiem do dzieła wydanego w 1689 r. w Norymberdze przez Leonharda Loschge⁴¹, która po raz pierwszy, jako jeszcze mało znana⁴², zaprezentowana została przez autorkę na piątym Kolokwium Wedutologicznym w Ettal (Bawaria) w nieopublikowanym, referacie dotyczącym występujących na tej mapie widoków kościołów i klasztorów. Wtedy domniemanych wzorców dopatrywano się w widokach różnych dzieł zawierających widoki miast, do których porównywano te widoki z mapy. Były to dzieła J.L. Gottfrieda (*Inventarium*, 1632), M. Meriana (*Topographia*, 1650), D. Meisnera (*Sciagraphia*, 1678) i Ch. Riegla (*Der getreue Reiß-Gefert*, 1686) oraz J.D. Köhlera (*Schlesische Kern-Chronicke*, 1710–1714), w których niektóre z widoków były uderzająco podobne do tych z mapy Odry.

³⁹ Większą część tzw. rarytasów zbiorów kartograficznych BUWr. pisząca te słowa opisała już między innymi w artykule. Ten ostatni w: *Oddział Zbiorów Kartograficznych*, „Przegląd Uniwersytecki” r. IX, nr 6 (87), czerwiec 2003, s. 23–24.

⁴⁰ Rozwiązanie jego inicjałów autorka odnalazła w znanym słowniku biograficznym monogramistów Georga K. Naglera: *Die Monogrammisten...* München 1858–1879.

⁴¹ Dokładny opis oraz ilustrację pierwowzoru mapy zob. B. Czechowicz, *Gründlich und genau durchsuchter Oderstrom... O mapie dorzecza Odry gruntowniej i dokładniej*, w: *Cartographia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wlkp. 2009, s. 51–60.

⁴² Dr Eckhard Jäger, napisał w swoim sprawozdaniu z tej konferencji: „Krystyna Szykula (Universitätsbibliothek Breslau) stellte eine bisher unbekannte Kupferstich-Landkarte des Flußlaufes der Oder aus dem späten 17. Jahrhundert vor, die mit zahlreichen Randansichten verziert ist”, w: E. Jäger, *Kirchen, Klöster und Ordensburgen*, „Bericht über das V. Veduten-Colloquium in Ettal. Sonderdruck aus: Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde”, Jrg 24/1991, H. 102, s. 58.

Ciekawostkę natomiast stanowi druga mapa związana z Odrą, anonimowa i niedatowana, będąca przykładem prezentacji nigdy nie zrealizowanych planów. Przedstawia ona bowiem projekt kanału Odra – Dunaj na rzece Morawie (sygn. 2447-I.B.).

Zapowiedziany w tym miejscu początek serii map dotyczących Śląska rozpoczyna pierwsza szczegółowa mapa tego regionu, autorstwa Martina Helwiga, lecz niestety nie jej pierwsze odbicie z drzeworytowego klocka z 1561 r.⁴³, lecz dopiero z 1685 (sygn. 2448-IV.B.) i następne z 1745 r. (sygn. 2449-IV.B.)⁴⁴. Dalej mamy już doskonały przekrój przez historię rozwoju kartografii Śląska, włączając słynne mapy poszczególnych księstw Jonasa Scultetusa oraz trzy bardzo cenione mapy Fridericusa Khünoviusa, opisane przez Beatę Medyńską-Gulij⁴⁵. Dalej występują tu wszelkiego rodzaju przeróbki, zarówno mapy Helwiga jak i innych map, planów i widoków dotyczących Śląska, włącznie z przeróżnymi odmianami prac kartograficznych firmy Johanna Baptisty Homanna oraz Petrusa Schenka, a także niespodziankami, które czekają jeszcze na identyfikację i opracowanie. Na ogół jednak są to już przeważnie znane i przebadane mapy, plany i widoki, z tych ostatnich np. F.B. Wenera (*Scenographia* i inne), D. Schleuena czy Christiana Wincklera. Na uwagę zasługuje także mapa księstwa Oleśnickiego – oryginalne wydanie z 1712 i kolejne z 1720 roku. Obie mapy są autorstwa Daniela Sinapiusa i Leonarda Davida Hermanna. znajduje się również dokładnie zbadana mapa Księstwa Żmigrodzkiego, gdyż podjęta jako temat pracy doktorskiej przez Kazimierza Kozicę⁴⁶. Wreszcie tom kończą mapy ziem zachodnich obecnej Polski, które niewątpliwie czekają na opracowanie. Można śmiało powiedzieć, że ten fragment V tomu Atlasu Machnizkich jest także bogato reprezentowany. Wśród tytułów tych map, znajdujemy bowiem takie regiony jak *Alte Marck* (sygn. 2543-IV.B. i 2544-IV.B.)⁴⁷, *Midle Marck* (2545-IV.B.), *New Marck* (sygn. 2548-IV.B.), a ponadto mapy Pomorza, Brandenburgii i Prus, jednak znanych nam dobrze twórców,

⁴³ Pierwsze oryginalne wydanie w dawnej Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu zaginęło podczas II wojny światowej. Obecnie, prócz wielu następnych, zachowało się jeszcze drugie wydanie z 1605 r., które warto jest tu wspomnieć ze względu na identyczny wizerunek z pierwszym. Chodzi tu głównie o dedykację, która już na kolejnych wydaniach na zawsze zniknęła z kartusza tej mapy, choć sama mapa odbijana była wciąż z tego samego klocka drzeworytowego. W kartuszach tych wersji zmieniały się tylko tytuły oraz drukarze. Wspomniane II wydanie jest, podobnie jak pierwsze, kolorowane, choć w bardzo złym stanie. Jedyny znany na świecie egzemplarz I wydania mapy znajduje się obecnie w Karlsruhe, o czym dokładniej w niżej podanym przypisie cytowanej publikacji.

⁴⁴ O ważniejszych publikacjach na temat mapy Helwiga zob. K. Szykuła, *Ziębice i okolice w historii kartografii Śląska na przykładzie wybranych kartografików w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Ziębice – miasto św. Jerzego. Dzieje i kultura dawnej stolicy książęcej*, red. B. Czechowicz, Wrocław 2010, s. 117–130. O mapie Helwiga na s. 122, w przypisie 11.

⁴⁵ B. Medyńska-Gulij, *op. cit.*

⁴⁶ Temat tej pracy: *Występowanie stawów milickich i zmiany ich linii brzegowej na dawnych i współczesnych mapach wielkoskalowych*, Wrocław 1998. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. Władysława Pawlaka. Maszynopis znajduje się w Archiwum Uniwersyteckim pod sygn. W-V/4000.

⁴⁷ Na mapie o sygnaturze 2543-IV.B. ciekawostką jest jeden pusty kartusik, który może np. świadczyć o niedokończonym kopii mapy. Natomiast mapa o sygn. 2544-IV.B. jest o tyle ciekawa, że jako

jak J.B. Homann i Th. Danckerts. Niezwykle malownicze są: wojskowy plan z fortyfikacjami Stralsundu z datą 15 czerwca 1715 r. (2551-IV.B.), plan okolic tego portu Pierre’a Hussona (sygn. 2552-IV.B.) oraz zwracająca uwagę artystycznym wykonaniem mapa wyspy Uznam i Stralsundu (2553-IV.B.). Tom zamykają dwie mapy Rugii, pierwsza wykonana z pierwowzoru Lubinusa przez P. Schenka i G. Valka (sygn. 2554-IV.B.), druga J.B. Homanna (sygn. 2555-IV.B.).

W tomie VI Atlasu Machnizkich (sygn. 2556-2691-IV.B.) bogato reprezentowana jest Skandynawia, zarówno jako całość, jak i poszczególne państwa, takie jak Szwecja, Dania, Norwegia, Finlandia, a także północno-zachodnia Rosja oraz Polska. W drugiej części atlasu występują jeszcze Prusy z Gdańskiem, zachodnia Rosja po morza Azowskie i Kaspijskie, a nawet Węgry i Ukraina oraz najogólniej ujmując – kraje wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego, z wyspami tego regionu. Na uwagę zasługuje również jeden z licznych na dawnych mapach elementów architektonicznych, towarzyszący planikowi Kopenhagi J.B. Homanna ufortyfikowany zamek, podpisany *Cronenbvrgr* wraz z innymi budowlami (sygn. 2569-IV.B.) i tego samego autora okazały widok norweskiej kopalni z 1729 r. (sygn. 2579-IV.B.). Historyka kartografii zawsze intrygują anonimowe mapy, często równocześnie niedatowane. W tym atlasie jest to np. mapa portolanowa – tu obejmująca terytorium między Anglią a Grenlandią (sygn. 2581-IV.B.). Zwracają też uwagę mapy i plany dotyczące St. Petersburga i okolic, lecz po nich następują jeszcze bardziej nas interesujące kolejne mapy Inflant (Livonia i Kurlandia) J. Danckerts, J.B. Homanna i architekta Johanesa Chr. Barnikela (ta ostatnia rozkładana), wydana przez spadkobierców J.B. Homanna. Wreszcie mamy tu aż jedenaście map Polski, w konfiguracji wraz ze Śląskiem, Litwą, Moskwą i Turcją oraz z Dzikimi Polami południowej Ukrainy. Na koniec nie sposób pominąć paru historycznych widoków – najstarszego widoku w całym atlasie Machnizkich – Bratysławy, wykonanego z okazji koronacji Maksymiliana II w tym mieście na króla czeskiego w 1563 r. (sygn. 2654a-IV.B.)⁴⁸, trzech widoków Budy, szczególnie oblężenia z 1686 r., zidentyfikowanego niegdyś jako drugi egzemplarz na świecie przez dyrektora Muzeum budapesztańskiego, Györgu Rozsę (zm. 2008), autorstwa Martina Lercha i Johanna Jakoba Hofmanna na podstawie rysunku Justusa van den Nypoort. Kolejny ciekawy obiekt stanowi mapa okolic Karłowic i Dunaju z 1699 r. z malowniczymi miniaturkami planów fortyfikacyjnych (sygn. 2659-IV,B.) oraz umieszczony zaraz po niej imponujący widok miejsca zawarcia Pokoju Karłowickiego 29 stycznia 1699 r., autorstwa zasługującej tu na wyróżnienie Anny Beek, a opisany i opublikowany parę lat temu w ramach wystawy Sobie-

autora J.P.G[udlinga], prezentuje ponadto nie tylko szlachetny miedzioryt, ale też autor zastosował ciekawą czcionkę dla nazewnictwa na mapie.

⁴⁸ Zob cytowaną już tu książkę J. Kozaka i K. Szykuły o tym widoku Bratysławy i związanymi z nim historycznie: najstarszym planem Wrocławia z 1562 r. oraz również najstarszym widokiem Pragi z 1562 roku.

skiego w Warszawie przez piszącą te słowa⁴⁹ (sygn. 2660-IV.B.). Kończą ten tom wspaniałe portolany, lecz parę sygnatur wcześniej szczególnie przyciąga wzrok mapa okolic wyspy Korfu J.B. Homanna, wyjątkowo tym razem nietypowo dla tego twórcy datowana, z 1716 roku.

Ostatni, siódmy tom Atlasu Machnizkich, o bloku sygnaturowym 2692-2776-IV.B. jest jedynym, który posiada szczegółową kartę tytułową, wspólną dla wszystkich tomów. Jednak jak każdy z tomów, ma też swoją własną kartę tytułową⁵⁰. Początkowy ciąg map Azji zapoczątkowuje mapa J. Danckerts. Po mapach kontynentu następują m.in. mapy Imperium Tureckiego i Rosyjskiego, ciekawe mapy Ziemi Świętej, krajów arabskich, Indii, Półwyspu Malajskiego, Tartarii, Cejlonu, ale także Afryki i wreszcie mapy krajów i regionów Ameryki, mapa Grenlandii i obszarów podbiegunowych oraz dwie mapy tzw. Utopii.

Ciekawe są mapy Ziemi Świętej (sygnatury 2701-2707-IV.B.). Na jednej z nich mamy szatana oraz Abrahama trzymającego miecz i swojego syna. Na kolejnej wkomponowana jest tablica z Dziesięcioma Przykazaniami. Jeszcze inna przedstawia plan świątyni Jezusa Chrystusa, z długim gotyckim tytułem (sygn. 2707a-IV.B.)⁵¹. Na planie wkomponowana jest też kaplica Św. Grobu Chrystusa oraz plan samego grobu, a także wizerunek Abrahama zamierzającego się na syna. Wartość planu podnoszą wykazy i teksty. Niewątpliwie ważny jest też tu autor, podpisany „De Pierre Eques S.S^{mi}, Sepulchri Author”. Mamy tu również mapę Kilanii, ciekawą z tego względu, że pomimo iż wydana została już na początku XVIII wieku przez J.B. Homanna, wciąż jeszcze (za Ptolemeuszem), z wizerunkiem rzeki Ougus, tj. Amu-darii wpadającej do Morza Kaspijskiego (sygn. 2714-IV.B.), podczas gdy niewiele lat później, na mapie Isaaca Maasy z 1735 r. jest już Jezioro Aralskie, z prawidłowo wpadającą doń Amudarią. Po kartografikach regionów basenu Morza Śródziemnego, następują w tym tomie jeszcze liczne mapy dotyczące obu Ameryk, a kończą go mapa Grenlandii oraz obszarów podbiegunowych, w tym mapa Isacusa Lanerusa z 1644 r. (*Australis incognita*, sygn. 2775-IV.B.) i wreszcie dwie mapy tzw. Utopii (sygnatury 2776-IV.B. i 2776a-IV.B.) – obie o początkowych słowach *Accurata Utopiae Tabula* z adnotacją „Author anonymus”. *De facto* są to te same mapy, różnią się tylko kolorowaniem – jedna jest kolorowana płaszczyznowo, a druga liniowo.

Kolejny, tym razem jednotomowy atlas, obejmuje sygnatury 3301-3386-IV.B. Na początku znajdujemy dedykację napisaną odręcznym gotykiem pochodzącą z 1830 r.,

⁴⁹ K. Szykuła, *Mapa Théâtre de la Paix entre les Chrestiens et les Turcs*, w: *Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku. Wystawa zorganizowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 25 lutego – 3 maja 2000 roku*, Warszawa 2000, s. 152–153, poz. 52. Niestety zakradł się tam w tekście błąd drukarski w postaci daty 1766 r., co jest dziwne, bo data ta występuje wyraźnie w tytule na wstępie zreprodukowanego widoku.

⁵⁰ Tytuł tomu VII: *Atlantis Cosmographici Variorum Avtorum a Machnizkiis collecti. Tomus VII. A.O.R. M.DCC.XXXVII*.

⁵¹ Tytuł planu: *Wahrer Grund-Riß des herrlichen Tempels der Auferstehung unseres Herrn Jesu Chriðt, wie auch anderer Merkwürdigkeiten welche in diesen zusehen öünd:...*

a zaczynając się od słów „Atlas von Gabriel Walser”. Pierwsza mapa przedstawia malowniczą Szwajcarię, co odzwierciedla się w rysunku gór i widokach górskich krajobrazów (sygn. 3301-IV.B.). Z tych samych względów na uwagę zasługuje następna – mapa Recji, narysowana przez Gabriela Walsera oraz kolejna *Lacus Lemani* Jacoba Goulartiusa. Reszta map w tym atlasie dotyczy głównie Włoch wraz z okolicznymi wyspami.

Niezbyt pokaźnie co do ilości kartografików przedstawia się atlas obejmujący sygnatury 4238-4252-IV.B. W tym atlasie, w przeciwieństwie do poprzednich, mamy istną przeplataną regionów europejskich, włączając „Imperium Rosyjskie”, a także *Charte des Türkischen Reichs von Abubekr*. Badaczy terenów dawnej Galicji zainteresować może szczegółowa mapa tego regionu z 1811 r. autorstwa Conrada Mannertha (sygn. 4244-IV.B.), wydana po pokoju w 1809 roku.

Wreszcie jeszcze jeden atlas, tym razem znowu terytorialnie nawiązujący do opisanego tu już zbioru „*Belgica Florens*”, stanowi zbiór map dotyczący też Niderlandów, lecz tym razem o tematyce wojskowej, obejmujący lata 1690–1697.

* * *

Po dokonaniu powyższego przeglądu opisanych tu pokrótce atlasów sztucznych, nie sposób oprzeć się wrażeniu, wynikającemu też z doświadczenia autorki, że dopiero detaliczne przebadanie wielu map, planów, widoków, czy innych grafik w tych atlasach, mogłoby przyczynić się do kolejnych odkryć unikatów. Na pewno nie jest to możliwe w przypadku globalnego podejścia do tak obszernego tematu w taki sposób, w jaki dokonano tego wyżej. Autorka ma nadzieję, że niniejszy materiał posłuży do dalszych badań, podjętych oprócz grona historyków kartografii, również przez pasjonatów wielu innych dziedzin, np. historyków, historyków sztuki, historyków miernictwa, heraldyków, etnografów, religioznawców, architektów, astronomów i zajmujących się mitologią. Każdy z przedstawicieli tych dziedzin znajdzie bowiem dla siebie materiał w tych wspaniałych dziełach sztuki, jakimi są dawne mapy, plany i widoki.

FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI'S COLLECTION

Summary

Bibliophiles and their collections have always been a part of cultural tradition. The urge to collect various kinds of favorite things is probably rooted in human nature, hence maps with all their beauty and practical value have always had many admirers, collectors and lovers.

Factice atlases are literally artificial, secondary products of collectors who gathered separately published maps, plans or views, more often than not having bound them together in form of an atlas. Separate items were often collected throughout the life of an owner and subsequently bound in volume or volumes, sometimes by the collector himself, or even much later

by his successors. Such bindings being the witnesses of the time of their creation make excellent time indications when attribution or periodisation is in question.

Factice atlases are worth noticing as especially interesting and important because of potentially great value of the included objects. Private collectors, as their kind usually do, were seeking the best works of their time and at times managed, often quite unaware, to acquire real treasures. Only the future was to reveal the true value. As far as the subject and territorial range of factice atlases is concerned they usually make accidental collections, though ordered according to a single criterion (either subject or territorial). That is why factice atlases are quite unique as potential sources of exceptional maps.

In the Wrocław University Library there are nineteen such atlases. They differ in the number of volumes. The biggest one is the seven volume atlas by the father and son Zacharias and Henry Amadeus Machnizki. This 18th century collection comprises over 1000 maps, plans and views of different countries of the world. The territorial arrangement and expand make this huge collection very useful.

The author of the paper had a privilege of presenting maps or views of towns on several conferences and was lucky to find several unique objects in the Machnizki's exceptional atlas, which is among others the subject of the paper.

